

Ulrich Duchrow

Az abszolút tulajdon rabszolgaságot teremt

A tulajdonon alapuló gazdaság létrejötte az ókorban, és annak bibliai alternatívái

I. rész

Különböző elméletek léteznek arról, hogyan keletkezett a magántulajdon. Egy azonban biztos: A magántulajdon egyik első formája a Kr. e. 8. század utolsó harmadában jött létre, s egyre jobban láthatóvá vált Görögországban és az egész Közel-Keleten. Éppilyen biztos, hogy ugyanebben a korban bukkan fel a pénz (de még nem pénzügyi formájában). A pénz keletkezéséről sincs egységes véleményük a kutatóknak. Mindenesetre a két intézménynek, a tulajdonnak és a pénznek köze kell hogy legyen egymáshoz.

Az első, legelterjedtebb feltételezés szerint a pénz a cserekereskedelemből jött létre, és egyidejűleg a tulajdon gyarapításának eszközt jelent. Az ezzel kapcsolatos első, már jól kidolgozott elméletet (Platón nyomán) Arisztotelész alkotta meg. A gazdaság két típusát különbözteti meg: Az egyik a háztartások és a tágabb közösség (a polis) ellátását szolgálja azzal, hogy előállítja az alapszükségletek kielégítéséhez szükséges javakat; ezt nevezi oikonomiké-nak. A másik a pénztulajdon önmagáért való gyarapítását szolgálja (kapiliké); az eladás és a vásárlás ebben az esetben a szerzés mesterséges módjának, a khremasztiké-nek része csupán. Arisztotelész szerint ez a kremasztikus gazdasági forma a gazdaság első, természetes formájából alakult ki abból a szempontból, hogy abban is a pénzt használták eszközként a létfontosságú javak cseréjéhez, először értékes fémek (ezüst, arany), később pénzügyi alakjában.

A második, „nem-természetes” forma, a kremasztikus gazdaság létrejöttének motívumaként Arisztotelész – ezúttal is Platónhoz kapcsolódva – az emberi mohóságot, sóvárgást (epithümia) jelöli meg. Ez hozza létre az egyes emberben azt az illúziót, hogy határtalan pénzfelhalmozással végtelen mennyiségű „élet-eszközt” (élelmiszert) és élvezeti eszközt is fölhal-

mozhat, és ennek révén végtelen élet birtokosa lehet. Vagyis a pénzügyi mechanizmusokban megjelenő törekvés az egyre több tulajdonra azon a végtelen létezés iránti, mohó sóvárgáson alapul, amely túlmutat mindazon, amit egy-egy konkrét esetben el szeretnénk érni. Ennek az illúzióknak a követésével az egyén tönkreteszi a közösséget. Ennek a közösséget tönkretévő cselekvési módnak az ellenszereként Arisztotelész egyrészt az etikai nevelést javasolja, másrészt a polis közös javát szolgáló kamatszédési- és monopólium-tilalmakat, továbbá az igazságos árakra és a tulajdon korlátozására vonatkozó törvényeket; ezekről később még részletesen szólnunk.

A második elmélet a templomok áldozatbemutatói gyakorlatával, valamint a királyok és nagybirodalmak által kiszabott adóval hozza összefüggésbe a pénz létrejöttét, bár a csere mozzanata természetesen itt is szerepet játszik. A lényegi tartalmát illetően a Kr. e. 7. szd. vége felé keletkezett Második Törvénykönyv (Mózes 5. könyve) 14,24–26 azt írja elő a központi templomtól messze lakó júdeiaknak, hogy áldozati adományait cseréljék be otthon ezüstre, amiért aztán a jeruzsálemi templomban ismét megvásárolhatják a megfelelő áldozati állatokat. A pénz korai formájaként megjelenő kis áldozati lánidszak ezt az elméletet erősíti meg, vagyis hogy a pénz a templomi üzemmel összefüggésben jött létre. A nagy templomi kincsek ezenkívül azt a következtetést is megengedik, hogy a papság nem keresett rosszul ezzel az üzlettel, és Jézus későbbi templomkritikájából (Mk 11,15–17) világossá válik, hogy a Salamon király idején Izraelben bevezetett áldozati rendszer önmagában véve is a szegények kirablása, és nem csupán azáltal, hogy a pénzhasználat racionalizálták a rendszert.

A pénznek ez az áldozatokat követelő funkciója még világosabbá válik, amikor a nagybirodalmak annak esz-

közékként használják, hogy az alávetett népektől beszédjék az adót. Először I. Dáriusz perzsa királlyal (Kr. e. 522–486) kapcsolatban hallunk erről. Ő vezette be az államilag garantált pénzt mint egyetemes számítási egységet. Ezáltal a birodalom minden részében az egész év során be lehetett hajtani az adókat, s nem csupán aratás idején.

Egy harmadik elmélet azokból az új hitelviszonyokból vezeti le a pénzt, amelyek a magántulajdon létrejöttével válnak lehetségessé. G. Heinsohn és O. Steiger ezzel kapcsolatos alapvetélei így hangzanak:

1. A tulajdonra épülő gazdaság [a továbbiakban: tulajdoni gazdaság] az ókorban (és az újkorban) forradalom révén alakult ki, mégpedig azért, hogy függőségben lévő parasztek egy válságidőszakban egalitárius (és patriarhálishan megszervezett) módon elosztották egymás között a feudális földbirtokot.

2. Heinsohn és Steiger szerint pénz a hitelszerződésekből keletkezik. Ezek a szerződések azon az új lehetőségen alapulnak, hogy a tulajdonos mint adós elzálogosíthatja tulajdonát, s a tulajdonos mint hitelező megterhelheti tulajdonát. Mivel a hitelszerződésben a hitelezőnek meg kell terhelnie tulajdonát, tehát nem használhatja ő maga, a kamattal kárpótolja magát a „tulajdonprémium” e feladataért. A másik oldalon az adósnak nemcsak ezt a kamatot kell előállítania az adósságtörlesztés mellett, hanem biztosítékként saját tulajdonát is – többnyire a földjét – el kell zálogosítania. Ha a hitelszerződést dokumentumba foglalják, akkor ezt a dokumentumot (mint kereskedelmi váltót) fizetőeszközként lehet használni, hiszen az kétszeresen is biztosítva van: egyrészt az adós tulajdonának elzálogosítása révén, másrészt a hitelező tulajdonának megterhelhetősége révén. A hitelszerződés dokumentálása által tehát pénzhez jutottak hozzá. Egy szóval: A pénz (ez eset-

ben) nem más, mint igény a megterhelt tulajdonra. A piacok azáltal jönnek létre, hogy az adósoknak – egymással versenyezve – a lehető legkedvezőbbben kell értékesíteniük hitelekkel finanszírozott termelésüket, hogy a kamatokat és a törlesztést egyaránt fizetni tudják.

3. A Heinsohn és Steiger szerint eredetileg egalitárius tulajdoni gazdaság a hitelezés-adósság társadalmon belüli mechanizmusa révén elkerülhetetlenül egyenlőtlenséget (osztályokat) termel ki önmagából. Azok az adósok ugyanis, akik nem tudják visszafizetni hiteleiket, elveszítik földjüket, azaz önellátásuk termelőeszközét, és egész családjukkal együtt adósrabszolgává kell válniuk, hogy ledolgozzák a kamatokat és a hitelt, miközben a másik oldalon, a hitelezők oldalán koncentrálnak a földbirtok és a gazdagság.

Céljaink szempontjából nem szükséges eldönteni a tulajdon és pénz történelmi kialakulásának kérdését. Bárhol és bárhogyan keletkeztek is ezek az intézmények és a velük összefüggő mechanizmusok, az biztos, hogy a Kr. e. 8. szd. közepétől egyre inkább megragadhatóak mind Görögországban, mind Izraelben, és később a hellenista nagybirodalmakban, valamint a Római Birodalomban. Számunkra most az a fontos, hogy mindenekelőtt kidolgozzuk a Görögországra, Rómára és a régi Izraelre jellemző, sajátos gazdasági, politikai, szociális és kulturális összefüggéseket, mivel ezek adják kezünkbe a tulajdon és a pénz – máig tartó – újkori fejlődésének kategóriális alapjait, de a megfelelő választási lehetőségeket is az alternatívák körüli vitában.

Az ókori Görögország

A ókori Athén viszonyainak kitűnő, tömör ábrázolását nyújtja „Tulajdonos vagy polgár? Háztartás, gazdaság és politika az ókori Athénban és Arisztotelésznél” c. tanulmányában Thomas Maissen. A tulajdon és a pénz intézményével egyidejűleg jön létre a görög „polisz”. Ennek a késői (Kr. e.) 8. században, s aztán mindenekelőtt a 7. században jelentkező folyamatnak a megértéséhez fontos tisztáznunk, hogy a polisz szó nem egy-egy várost jelöl, hanem valamely várossal rendelkező mezőgazdasági régiót, Athén esetében Attikát. Nincsen hierarchikus különbség város és vidék között. Ellenkezőleg: a polgár, a *politész* rendszerint *földbirtokos*, vidéki, falusi ember, és *csak a polgár birtokolhat egyáltalán földet*. Megfordítva: a földbirtok eredetileg formális előfeltétele a polgári státusnak. Itt jelentkezik tehát a döntő áttérés a megelőző harc-os-arisztokratikus korszakkal szemben: Elvben minden paraszt földtulajdonosává válik, és közösen alkotják a polisz uralmi terét, vagyis a korábbiaktól eltérően többé nem állnak adófizetési függőségben a városkirályságokkal.

Ezek a parasztok rabszolgákkal műveltetik meg földjüket, (gazdaságilag) önállóak, és semmilyen idegen segítségre nincsenek ráutalva, szabad mérlegelés alapján csak azért cserélnek be bizonyos dolgokat, hogy kényelmesebbé tegyék életüket. Ennek az önállóságnak a helye a ház, az *oikosz*, a létszükségleti dolgok meg-

szerzésének magán gazdasági- és élettere. Itt a paraszt uralkodik háziúrként (*deszpotész*) a rabszolgákon, feleségén és gyerekein. Ezen a bázison nyeri el a paraszt a szabadságot és a szabad időt ahhoz, hogy politészként, polgárként az agórán, a város központjában találkozassék a vele hasonlószerűkkel – annak érdekében, hogy megbeszéljék és végrehajtsák a közösség közös dolgait. Itt, az *agórán* folyik ugyan kereskedés is, de a lényeg a politika, ami magában foglalja a vallási, a bírósági és a sporttevékenységet is. Itt ülésezik a népgyűlés. Az ehhez szükséges idő tekintetbe véve válik világossá, miért van szüksége a teljes jogú polgárnak szabad időre. A rabszolgákkal nem rendelkező kisparasztok vagy a földjüket vesztett parasztok megtartják ugyan az öröklődő polgári státust, de ténylegesen csak korlátozott módon vehetnek részt a politikai életben: közpénzekre vannak ráutalva ahhoz, hogy különböző politikai rendezvényeken és színi előadásokon vehessenek részt.

A polgároktól elkülönülnek a nem-polgárok, akik nem tudnak részt venni a politikai életben: a rabszolgák, a felszabadítottak és a *metoikoszok*, „társalakók”, azok a beköltözött, nem teljes jogú görög polgárok, akik más poliszokból érkeztek a városba. Ezek többnyire kereskedők és kézművesek (*bánauszoszok*), akiknek a földbirtokos polgároktól eltérően fejadót kell fizetniük. Tulajdonjogi szempontból a következő kép adódik tehát:

- A polgár mindent birtokolhat;
- a rabszolga, noha „lélekkel bíró szerszámként” jogilag még önmagával sem rendelkezhet, birtokolhat olyan ingó vagyont, amelyhez ura nem nyúlhat hozzá automatikusan;
- a társalakóknak mint nem-polgároknak nem adnak földbirtokot, és így rendszerint ahhoz sincs joguk, hogy házat vásároljanak a városban. Ezért a társalakók nem is nyújthatnak hitelt egy polgárnak, ha az biztosítékul földet kínál fel – mit is kezdhetnének vele, ha az átszállna rájuk? A társalakóknak ingó birtokuk van (pénz, értéktárgyak, ruha, szerszámok, állatok, rabszolgák), az azonban korlátlanul az övék;
- a rabszolga keresete csak ura beleegyezésével illeti meg őt;
- hasonló az asszonyok helyzete, akik ugyan a szabad emberek státusát élvezik, és lehet saját tulajdonuk, de férjük vagy férfi gyámjuk hozzájárulása nélkül sem jogalanyok nem lehetnek, sem nem örökölhetnek, sem nem rendelkezhetnek vagyonukkal;
- ugyanez érvényes a kiskorú gyerekekre.

Heinsohnnal és Steigerrel szemben Maissen úgy látja, hogy Rómától eltérően a görög poliszban fogalmilag és jogilag még nem különbözik egymástól a tulajdon és a birtok, noha a gyakorlatban nyilvánvalóan előfordul ez a megkü-

lönbötetés. Mindkettőt „a saját”-nak hívják (*idion*), tehát azt is, amiye „van” valakinek (*einai*), és azt is, amit szerzett (*ktéma* vagy *ktészisz*), és mindkettő a konkrét hatalmat és uralmat jelenti egy-egy tárgyon. Ezenkívül anakronisztikus dolog lenne a poliszt modern gazdasági törvényekkel bíró, integrált piacként elképzelni. Az újkori értelemben vett

tulajdonképpen gazdasági tevékenységet, vagyis a mezőgazdasági termelést, a városi kézművességet, a kereskedelmet és a pénzügyleteket a nempolgárok intézik. Emellett a pénz a hitelviszonyokon kívül a városi munkamegosztás szerződéses szervezeteiben is kezd növekvő szerepet játszani. A teljes jogú polgár csak földbirtokosként, bányabérlőként és a kockázatos tengeri kereskedelemhez kölcsönt nyújtó emberként kapcsolódik a gazdasági összefüggésekhez.

Eszménye ennek megfelelően nem a gazdagság önmagáért való felhalmozása. Számára az a kívánatos, hogy a birtokán dolgozó rabszolgák révén megszerezze a politikai ügyek intézéséhez szükséges szabadságot, annak lehetőségét, hogy részt vehessen a közösség szolgálatának (*leiturgia*) finanszírozásában, vagyis azon dolgok anyagi támogatásában, amelyekre vészhelyzetekben van szükség, illetve amelyek a vallási és kulturális rendezvényeket szolgálják. Ebben a támogatásban áll a polgár dicsősége és megbecsültsége. Pontosan ezt tükrözi Arisztotelész, amikor kritikusan érvel a pénz határtalan gyarapítása ellen, mert ez annak rovására megy, amit ő „közjónak” nevez.

Természetesen már az ókori poliszban meg lehet figyelni olyan fejleményeket, amelyek azt mutatják, hogy a tulajdon nem csupán a paraszt-polgárok szabadságának bázisát teremti meg a nemességgel szemben, hanem szakadásokat is előidéz, ellentéteket is szít a társadalomban. Ezt mutatják a Kr. e. 594-ben bevezetett Szólón-féle reformok. Akkoriban, tehát jó száz évvel a polisz keletkezése után, sok paraszt nyilvánvalóan nem csupán elveszítette földjét a kamatokkal terhelt hitelek miatt, amelyeket nem tudtak visszafizetni, miközben mások nagybirtokosokká emelkedtek, hanem sokan adósrabszolgákká is váltak. Ezek egyrészt az ország újrafelosztását követelték (ami azt igazolja, hogy az ókori Görögországban történetileg lehetségesek voltak az egalitárius elképzelések), másrészt az adósrabszolgaság megszüntetését. E követelés hatalmi bázisát azonban nem annyira egyes forradalmi jelenségek alkották, hanem inkább az a Kr. e. 700 óta bevezetett haditechnika, a *hoplitafalanx*, amelyhez katonáskodásra alkalmas szabadokra volt szükség. Szólón megszüntette a parasztko alarendeltségét és az adósrabszolgaságot, viszont kifejezetten elutasította a földreformot. Ily módon tehát több osztálya is létezett azoknak, akik a polisz polgáraiként politikai jogokat élveztek: a teljes jogú polgárok, akik a birtokaikon végzett rabszolgamunka révén rendelkeztek a teljes értékű agórai részvételhez szükséges szabadsággal és szabad idővel, a kispá-

rasztok, akiknek volt ugyan földbirtokuk, de arra kényszerültek, hogy maguk is dolgozzanak, valamint a földnélküliek, akiknek napszámolni kellett elszegődniük, de polgárjogaikat megtartották. Ez politikai megoldás arra a politikai problémára, hogyan maradhatnak polgárok a polgárok. Ezt a tulajdoni osztályokhoz kötött politikai alkotmányt *timokráciának* hívják. Kr. e. 400 körül az athéni polgárok kb. egynegyedének nem volt földbirtoka. Ragaszkodnunk kell tehát ahhoz, hogy már a demokráciának ez az első formája kifejezetten az (egyenlőtlenül elosztott) tulajdonhoz kötődött.

A. Künzli Hésziodosszal kezdődően (Kr. e. 750 körül) összeállította azokat a görög forrásokat, amelyek mitikus, filozofikus és komikus formában kritikusan, a társadalomra nézve pusztítóknak ábrázolják a tulajdon, a pénzt és a bírvágyat. Sok esetben követelik a magántulajdon eltörlését és a köztulajdon bevezetését – például Platón, mégpedig az örök és a harcosok felső rétege számára. Arisztotelész ellenben a különböző tulajdonformák, a magántulajdon és a köztulajdon egymásmellettsége mellett száll síkra. Am a magántulajdon is a mértékletes és adakozó használatnak rendelik alá. Ez azt jelenti, hogy a földbirtokos polgár életvezetése csak akkor helyes, ha hozzájárul a társadalmilag kiegyenlítő, kultikus és katonai közösségi feladatok ellátásához. A görög állam, a polisz nem jár el ökonomikusan, de politikai megfontolásokból leföli a gazdagoktól azt, amire szüksége van a fennmaradáshoz a kifelé folytatott harcban, illetve belül a szociális, rituális integrációhoz, és mindezt nem jogilag, hanem morálisan szabályozzák. A gazdagok „nyeresége” a közösségben élvezett tekintély és dicsőség. Ily módon Arisztotelésznél elválaszthatatlannal összekapcsolódik egymással a gazdaság, a politika és az etika.

Mind a kritika, mind az utópiák létrejötte azt mutatja, hogy nemcsak észrevették az elszegényedés és a meggazdagodás összefüggését, hanem ennek az „ókori osztálytársadalomnak” a keretei között témává tették az e szakadást kiváltó gazdasági és pszichikai-antropológiai mechanizmusokat is. Egészen új fejleményeknek kellett adódnuk akkor, amikor meghaladták a polisz kereteit, és Nagy Sándorral, Arisztotelész tanítványával kezdődően kialakult a hellenista nagybirodalom (Kr. e. 333 után). A politikai és morális kötöttségek nélkül egyre inkább önállósulhattott a birtoklásra és gazdagságra törekvés. Ehhez társult aztán az alávetett népek adófizetési kötelezettsége a mindenkor nagy hatalommal és annak kormányzatával szemben, ami

azzal járt, hogy felerősödtek a társadalmi ellentétek. A hellenizmus tehát két kizsákmányolási formát alkalmaz: a monarchikus-imperiális kizsákmányolást, és azt, amelyik a magántulajdonon, a kamaton, az eladósodáson, a föld elvesztésén és a rabszolgává váláson nyugszik.

Júdea és a hűséges Jahve-hit szempontjából különösen négy mozzanat volt felelős a Kr. e. 64-ig tartó hellenista kor egyre növekvő társadalmi szakadásaiért:

1. A földtulajdonnak a zsidók számára Mózes 3. könyve 25. fejezete által megtiltott kereskedelmi forgalomba vonását Görögországhoz hasonlóan az egész birodalomban bevezették, ami az egyik oldalon a földbirtok növekvő koncentrálódásához, a másikon pedig földvesztéshez vezetett.

2. A tulajdon-kamat-elzáró mechanizmusa egyre növelte az adósrabszolgaságot.

3. A hellenista világ internacionalizálása azt jelentette, hogy egyidejűleg egyre több rabszolgát adtak el idegenbe. Palesztina rabszolga-exportáló országgá vált a görög-római világ hatalmas rabszolgaigényének fedezésére.

4. Az adórendszer szigorítása azáltal, hogy a helyi nagytulajdonosok haszonbérbe vehették a birodalmi hatalomtól az adók, illetve és váموk behajtását – úgy érteve a dolgot, hogy mindent megtartottak maguknak, amit csak a beszolgáltatandó adón kívül kisajtoltak a lakosságból.

Mindez rossz irányú változásokat hozott annak a népnek az életébe, amely felszabadult rabszolgákból és adófizetéstől mentesített parasztkból jött létre. Jób könyve a júdeai népességnek ezt a hellenizmusban bekövetkezett elnyomorodási folyamatát tükrözi.

Róma

Ami Görögországban és a hellenista birodalmakban kezdődött, az a Római Birodalomban éleződött ki, majd jogilag rögzült, súlyos következményeket vonva maga után. A római jog bevezette a birtok (*possessio*) és a tulajdon (*dominium* vagy *proprietas*) alapvető megkülönböztetését. A birtok egy tárgy tényleges birtoklását jelenti, és egy tárgyhöz kapcsolódó minden lehetséges jogot, akár a részleges vagy időleges használati jogot is. A tulajdon ellenben a tárgyhöz fűződő átfogó, időben nem korlátozott jogot, „teljes jogot” jelöli. Ez akkor is fennáll, ha az ember kiadja kezéből a birtokot, például bére adja, haszonbérbe adja vagy kezizálogként adja oda másnak. Ez a jog teszi lehetővé a megterhelhetőséget valamilyen hitel biztosítékaul.